

SO‘Z BIRIKMASI VA UNGA YONDOSH HOLATLARINING O‘RGATILISHI

Eshqobilova Umida Musurmon qizi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

O‘zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi

umidaeshkabilova@gmail.com

Tel: +998942598104

Annotatsiya: Mazkur maqolada so‘z birikmasi va unga yondosh holatlarning o‘zaro farqlari nazariy jihatdan tahlil qilinarkan, ularni o‘quvchilarga o‘rgatish bo‘yicha samarali metodik yondashuvlar ham taklif qilinadi. Xususan, mavzuni chuqur o‘zlashtirishga yordam beradigan , blits-so‘rov, matn asosida tahlil, taqqoslash usullari hamda yozma mashqlar asosida mustahkamlash kabi metodlardan foydalanish yo‘llari ko‘rsatib beriladi. Maqolada o‘qituvchilar uchun darsni tashkil etishda qulay bo‘lgan mashq turlari, savol-javoblar, erkin insho kabi topshiriqlar namunasi ham keltirilib, ularning didaktik ahamiyati yoritiladi. Tadqiqot umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ona tili darslarini interaktiv usullarda olib borish, o‘quvchilarning sintaktik bilimni chuqurlashtirish hamda mustaqil fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z birikmasi, yondosh holatlar, sintaksis, grammatik birlik, qo‘shma so‘z, frazeologizm, metodik yondashuv, dars metodikasi, grammatik tahlil.

Abstract: This article theoretically analyzes the differences between word combinations and their related cases, and also suggests effective methodological approaches to teaching them to students. In particular, it shows how to use methods such as the cluster method, blitz-survey, text-based analysis, comparison methods, and reinforcement based on written exercises, which help to deeply master the topic. The article also provides examples of exercises, questions and answers, tests, and free essays that are convenient for teachers in organizing lessons, and highlights their didactic significance. The study is aimed at conducting native language lessons in general secondary schools using interactive methods, deepening students' syntactic knowledge, and developing independent thinking.

Key words: word combination, adjacent cases, syntax, grammatical unit, compound word, phraseology, methodological approach, cluster method, teaching methodology, grammatical analysis.

Soʻz birikmalari va unga yondosh holatlar oʻzbek tilining sintaksis tizimida muhim oʻrin egallaydi. Ularni farqlay olish til oʻrgatuvchi pedagoglar uchun ham, oʻquvchilar uchun ham zarur nazariy-amaliy koʻnikma hisoblanadi. Soʻz birikmasi – bu ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning grammatik va semantik bogʻlanishi natijasida hosil boʻladigan birlik boʻlib, gapning alohida bir boʻlagi sifatida ishtirok etadi. Masalan, oq daftar, tez yurdi, qiziqarli kitob kabi birikmalar mustaqil soʻzlar asosida qurilib, bosh-ergash munosabatini namoyon qiladi. Bu birikmalarda asosiy soʻz boshqa bir soʻzga ergashadi va ular bir-biriga grammatik jihatdan tobelanadi. Aynan mana shu grammatik tobelik munosabati soʻz birikmasini yondosh holatlardan farqlovchi asosiy mezonlardan biridir. Yondosh holatlar esa, tashqi koʻrinishi bilan soʻz birikmasiga oʻxshab ketishi mumkin boʻlsa-da, grammatik va semantik jihatdan farqli birliklardir. Masalan, tezyurar soʻzi bir butun qoʻshma soʻz boʻlib, u bir predmet yoki sifatni bildiradi, ammo tez yurmoq – bu soʻz birikmasidir. Yana bir misol: “koʻz yummoq” iborasi frazeologik birlik boʻlib, u doimiy majoziy maʼno ifodalaydi va tahlilga boʻysunmaydi, lekin “koʻz yumdi” birikmasi odatiy harakatni bildiruvchi feʼl birikmasi hisoblanadi. Bu ikki birlik orasidagi asosiy farq – frazeologizmlarning tarkibiy qismlari grammatik tahlilga boʻysunmasligi, soʻz birikmasi esa tahlilga imkon berishidadir.[Djumabayeva J.Sh. Turli tizimli tillarda leksik va stilistik graduonomiya. Monografiya. – Toshkent, 2007yil. 126-bet].

Soʻz birikmasi va unga yondosh holatlarni farqlash boʻyicha dars berishda bir nechta samarali metodlardan foydalanish mumkin. Eng avvalo, taqqoslash usuli asosida bir juftlikdagi birliklar oʻrtasida farqlar koʻrsatiladi. Masalan, tez yordam (soʻz birikmasi) va Tezyordam (qoʻshma ot) juftligi orqali oʻquvchilar grammatik tahlil qilishga undaladi. Soʻz birikmasi tarkibidagi soʻzlar orasida bosh-ergash munosabati mavjud boʻlsa, qoʻshma ot holatida bunday grammatik aloqadorlik emas, balki leksik birlik sifatida qaralaydi. Shuningdek, frazeologik birliklar va soʻz birikmalari ham solishtirish orqali oʻrganiladi.

Frazeologik iboralar majoziy ma'noga ega bo'lib, ko'pincha ustalik, holat yoki shaxsning ruhiy holatini bildiradi, masalan, "til topishmoq", "ko'z yumdi", "yuragi yorildi" kabi.

Tahliliy metod orqali har bir birlik grammatik tarzda tahlil qilinadi. O'quvchilarga "so'z birikmasini aniqlang, bosh va ergash so'zlarni toping, bog'lanish usulini aniqlang" kabi topshiriqlar beriladi. Masalan, "qizil gul" birikmasida "gul" – bosh so'z, "qizil" – ergash so'z, bog'lanish turi – tobelik bog'lanishidir. Frazeologik birliklar esa bunday tahlilga bo'ysunmasligi bilan ajralib turadi. Shu bilan birga, o'quvchilarning tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun induktiv metoddan foydalaniladi. Darsda avval bir necha misollar keltiriladi, masalan: "oq non", "o'tkir qalb", "temiryo'l", "ko'ngli bo'sh", "boshi berk", "tez yurdi", va o'quvchilar ushbu birikmalar orasidagi o'xshashlik va farqlarni mustaqil izlab topadilar. Bunda til sezuvchanligi va kuzatuvchanlik ortadi.

Amaliy mashq usuli esa o'quvchilar bilimini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ular berilgan so'zlar asosida so'z birikmasi tuzish, frazeologik birliklarni ajratish, qo'shma so'zlarni aniqlash, ularni jadvalda to'g'ri turkumlash kabi topshiriqlarni bajaradilar. Masalan, "qizil gul", "gap", "ko'z yummoq", "yurmoq", "qattiq non", "mehnat qildi" so'zlari beriladi. O'quvchi ularning qaysi biri birikma, qaysi biri ibora, qaysi biri qo'shma so'z ekanini aniqlashi lozim. Didaktik o'yinlar orqali ham mavzuga qiziqish orttiriladi. "To'g'risini top", "Farqni top", "Kim ko'proq topadi?" kabi o'yinlar o'quvchilarni faol ishtirok etishga jalb qiladi. Shu bilan birga, o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lib, so'z birikmasi va unga yondosh holatlardan foydalangan holda matn tuzish topshiriqlari beriladi. Bu usul yozma nutq ko'nikmasini rivojlantiradi.

O'quvchilar o'z yozgan matnlarida so'z birikmalaridan qanday foydalanganini tahlil qiladi.

"Matndan topish" usuli ham keng qo'llaniladi. Bunda o'qituvchi tomonidan kichik matn beriladi va o'quvchilar undan so'z birikmalarini, qo'shma so'zlarni, frazeologik birliklarni ajratib, jadvalga joylashtiradi. Bu usul grammatik tahlil ko'nikmasini mustahkamlaydi. Jadvalga joylashtirish orqali o'quvchi vizual fikrlashga o'tadi va bu orqali farqlash ko'nikmasi yanada kuchayadi.

so'z birikma	qo'shma so'z	frazeologik birlik
--------------	--------------	--------------------

Soʻz birikmasi va unga yondosh holatlar farqini oʻrgatish orqali oʻquvchilarda grammatik tafakkur, kuzatuvchanlik, tahlil qilish, umumlashtirish, toʻgʻri yozish kabi til koʻnikmalari shakllanadi.[Sharipov M. Hozirgi oʻzbek tilida soʻz birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 2018. 13-bet].Bu mavzu, ayniqsa, tilshunoslik asoslarini oʻrgatish, savodxonlikni oshirish va ogʻzaki hamda yozma nutqni boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi. Metodik yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan darsliklar, amaliy mashqlar, taqqoslovchi jadval va testlar vositasida mavzu chuqur oʻzlashtiriladi. Mavzuni oʻzlashtirishda zamonaviy metodlardan foydalanish – jumladan, raqamli taqdimotlar, videodarslar, guruhli loyihalar orqali ishlash – dars samaradorligini oshiradi. Yondosh holatlar bilan soʻz birikmalarining tub farqini aniq anglagan oʻquvchi tilda aniq, izchil va boy nutq egasiga aylanadi. Yana bir metod – **“Blits-soʻrov”** metodi orqali oʻquvchilardan soʻz birikmasi va unga yondosh birliklar farqini soʻz bilan ifodalash, oʻz misollarini keltirish soʻraladi. Bu usul darsda faollikni oshiradi va har bir oʻquvchi mavzu ustida mustaqil fikr yuritishga intiladi. Masalan, oʻqituvchi “Toʻgʻri yoki notoʻgʻri?” deb savollar berishi mumkin: “Koʻngli ochiq – bu soʻz birikmasimi?”, “Tezyurar – yondosh holatmi?” va h.k. Har bir javobga izoh berish topshiriladi. Bundan tashqari, **“Matn asosida aniqlash”** metodidan foydalanish ham foydali. Oʻquvchilarga kichik matn beriladi, masalan, quyidagi jumla: “U erta tongda tez yurib, uzoq yoʻl bosdi. Tezyurar mashinalar koʻchada shovqin solardi.” Ushbu matndan oʻquvchi “tez yurib” – soʻz birikmasi, “tezyurar” – qoʻshma sifat, “uzoq yoʻl” – aniqlovchi soʻz birikmasi ekanini tahlil qilib koʻrsatadi. Bu usul yordamida oʻquvchi bir xil ildizli soʻzlarning grammatik vazifasini kontekstda farqlashni oʻrganadi.

Didaktik material sifatida soʻz birikmalari va yondosh holatlar asosida tayyorlangan testlar, topshiriqlar, boʻsh joylarni toʻldirish mashqlari ham samarali.

Mavzuni puxta oʻzlashtirish uchun **“metakognitiv yondashuv”**dan foydalanish ham samarali. Bu yondashuv asosida oʻquvchilar “Men nimani oʻrgandim?”, “Nimani toʻliq

tushunmadim?”, “Bu bilimni qayerda qo‘llashim mumkin?” degan savollar asosida o‘z bilimini baholaydi. Bu jarayonni yozma shaklda topshiriq sifatida berish, masalan, kunlik dars yakunida “So‘z birikmasi va unga yondosh holatlar haqida nimalarni tushunding?” degan savolga qisqa parcha yozish tarzida amalga oshiriladi. Shu orqali darsda o‘rgatilgan nazariy bilim o‘quvchi tafakkurida mustahkamlanadi. Yakuniy bosqichda o‘quvchilarga o‘z fikrlarini mustaqil ravishda ifoda etish imkonini berish maqsadida **“Erkin insho”** topshirig‘i beriladi. Masalan, “So‘z birikmalari yordamida tuzilgan matnning ifoda kuchi” yoki “Frazeologizmlar va oddiy birikmalar: nutqdagi roli” mavzusida qisqacha insho yozish. Bu amaliy topshiriq orqali o‘quvchilar mavzuni mustaqil tushunishga, so‘zlar orasidagi munosabatni anglashga harakat qiladi. Yozma mashqlar orqali mavzudagi nazariy bilim amaliy ko‘rinishga ega bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, so‘z birikmalari va ularga yondosh holatlar farqini chuqur o‘rganishda, turli metodlardan foydalanish, amaliy topshiriqlar orqali bilimni mustahkamlash orqali o‘quvchilarda nafaqat nazariy bilim, balki grammatik fikrlash, tahlil qilish, matn tuzish, izchil va ifodali nutq ko‘nikmalari ham shakllanadi. Mavzuning dolzarbligi shundaki, bu soha o‘zbek tili o‘qitish metodikasida o‘quvchilarning sintaktik savodxonligini rivojlantiradi, ularning fikrini grammatik asosda tuzish qobiliyatini mustahkamlaydi. Turli yondashuvlar asosida tashkil etilgan darslar esa bu jarayonni jonli va qiziqarli qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

Djumabayeva J.Sh. Turli tizimli tillarda leksik va stilistik graduonomiya. Monografiya. – Toshkent. 2007. 126-bet.

Sharipov M. Hozirgi o‘zbek tilida so‘z birikmalari sintaksisi. – Toshkent, 2018. 13-bet.

Anorbekova A., Mirzayeva Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2011. 171-bet.

Sayfullayeva R., Mengliyev B. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. 305-bet

Muhiddinova H., Xudoyberganova D. va b. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. 133-bet